

deki Cezayir ile Tunus'ta sahneye konulmayacağı hususlarında teminat vermesine rağmen Türk hükümeti yoğun baskılarını sürdürdü; sonuçta dönemin başbakanı Freycinet eserin oynanmasını tamamen yasaklamak zorunda kaldı (1890).

BİBLİYOGRAFYA :

N. Stewart, *La vie et l'oeuvre d'Henri de Bornier*, Paris 1935; C. E. Bosworth, "A Dramatisation of the Prophet Muhammad's Life: Henri de Bornier's *Mahomet*", *Numen*, XVII, Leiden 1970, s. 105-117; Maurice Tourneux, "Bornier", *Gr.E*, VII, 437; *TA*, VII, 332.

CENGİZ KALLEK

BORNÜ

Orta Sudan'da kurulmuş olan
eski bir İslâm devleti ve
bugün Nijerya'da bir eyalet.

Nijerya'nın Bornu eyaleti, XX. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüş olan Bornu Devleti'ne ait toprakların bir kısmı Nijerya'da, bir kısmı da Nijer'de kaldığı için bu devletin ancak bir bölümünü kapsamaktadır. Bornu Devleti'nin kuzeyinde Büyük Sahrâ, güneyinde Adamava, doğusunda Çad gölü ve batısında Hevsa ülkesi bulunuyordu. Yüzölçümü 116.400 km², nüfusu 6.371.000 (1990) olan bugünkü Bornu'nun merkezi Maiduguri'dir ve eyalet kuzeyde Nijer Cumhuriyeti, kuzeydoğuda Çad gölü ve Çad Cumhuriyeti, doğuda Kamerun, güney ve batıda ise Nijerya'nın Gongola, Bauchi ve Kano eyaletleriyle çevrilidir.

Bornu esas itibarıyla geniş, kumlu bir ovadır. Kuzeyde Yobe, güneyde Yedresan nehirleri bölgenin sularını Çad gö-

lüne boşaltır. Arazinin ortalama yüksekliği 1000 m. kadar olup güney ve güneydoğu sınırında hafif tepelikler bulunmaktadırlar. Güneyden kuzeye doğru akan Şari nehri Bornu'nun doğu sınırını teşkil eder ve bölgeyi Bagirmi'den ayırır. İklimi kasım-mart arasında kurak ve serin, mart-haziran arasında kurak ve sıcak, haziran-ekim arasında ise yağmurlu ve sıcak geçer. Genelde sağanak halinde yağın ve güneyden kuzeye doğru giderek azalan yağmurlar Çad gölü çevresinde bataklıkların meydana gelmesine sebep olur. Bitki örtüsü de yağışların azalmasına paralel olarak güneyden kuzeye doğru gittikçe fakirleşir; kuzeyde otlak ve çalılıklar, güneyde ise savanlar önemli yer tutar.

Bornu halkı Kenuri, Fülânî, Hevsa, Şüve Arapları ve Berberîler'den meydana gelmiştir; bu unsurların günümüzdeki kesin sayı ve oranları belli değildir. Nüfus içerisinde hâkim unsuru teşkil eden Kenuriler Çad gölünün güney ve batısındaki topraklarda yaşamaktadırlar; konuştukları Nil-Sahrâ grubundan Kenurice Nijerya'nın başlıca yerli dillerinden biridir. Kânim-Bornu Devleti'nin idareci sınıfından gelen Kenuriler'in parlak bir tarihî geçmişleri vardır. Nüfus içerisinde ikinci derecede rol oynayan Hevsalar, Bornu'nun batı taraflarında Kano eyaletine yakın yerlerde yaşamakta ve genellikle ticaretle uğraşmaktadırlar. Zinder civarında yaşayan Fülâniler ise esas itibarıyla batıdan buraya gelmişlerdir; hayvancılık ve çobanlık yaparlar. Bunların yanında Bornu'da yerleşmiş olan ve Şüve Arapları adı verilen grubun çoğu yerleşik, bir kısmı ise göçebe halde yaşamaktadır. Ayrıca Kotokolar, Keribalar, Mobberler, Mangalar, Bâbirler gibi sayıları nisbeten az olan çeşitli kabileler de Bornu'nun nüfusu içerisinde yer alırlar. Şehir merkezlerinde ve resmî işlerde İngilizce kullanılmakla beraber halk arasında başta Kenurice olmak üzere Arapça ile Hevsa ve Fülânî dilleri konuşulmaktadır.

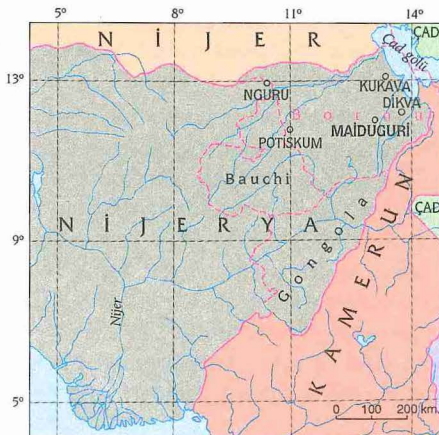
Bornu halkının hemen hepsi müslümandır. İslâmiyet buraya XII. yüzyılda bölgeyi ele geçiren Kânimliler vasıtasıyla girmiş, doğudan ve kuzeydoğudan gelen Araplar'la batıdan gelen Fülâniler tarafından da hızla yayılmıştır. Ayrıca Kahire'den ve Fizan'dan başlayan ticaret yollarının son bulduğu yer olması sebebiyle müslüman tüccarların buraya sık sık uğramaları, İslâmiyet'in şehirlerden başlayarak kırsal alanlara doğru tanıtıl-

masını sağlamıştır. Mâlikî mezhebine bağlı olan müslümanlar arasında Ticâniyye, Kâdiriyye, Senûsiyye ve Şâzeliyye tarikatları yaygındır. Sayıları son derece azalmış bulunan animistlerin yanında Bura kabilesine mensup küçük bir hristiyan grup da mevcuttur.

Bölgenin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. Süpürge darısı, darı, yer fıstığı, soğan, susam, pamuk, pirinç ve mısır tarımı ekonomik hayatta önemli yer tutar. Hayvancılık alanında büyük baş hayvan yetiştiriciliği gelişmiştir. Çad gölü çevresinde balıkçılık yapılır. Hurma, incir, balık ve tuz en önemli ticaret ürünleridir. Bölgeden dışarıya canlı hayvan, işlenmiş deri, pamuk ve yer fıstığı ihraç edilir. Demiryolu hattıyla Kano ve oradan da Lagos'a bağlanmış olan Bornu'nun merkezi Maiduguri, aynı zamanda bölgenin sanayi merkezidir. Bornu'yu batıdan doğuya doğru geçen eski Kano-Kukava-Bilma kervan yolunun yerini alan bugünkü Kano-Maiduguri-N'cama yolu hem bölgenin hem de Nijerya'nın ekonomisinde önemli rol oynamaktadır.

Tarih. Bornu'nun tarihi, Çad gölünün doğusunda Dârfûr'dan gelen Zegâveler tarafından kurulmuş olan Kânim Sultanlığı'nın tarihiyle yakından ilgilidir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Bornu'da iktidarı elinde tutan Seyfiye hânedanı önceleri yalnız Kânim'de hüküm sürmüştür. Adını efsanevi şahsiyet Seyf b. Züyezen'den alan bu hânedandan Hume veya Umme Cilmî'nin (1086-1097) Müslümanlığı kabul etmesiyle hükümdarların gücü arttı. Hacca giderken Mısır'da vefat eden Humay'ın halefi Düneme (1098-1150) güçlü bir ordu kurdu ve ülkesini genişleterek İslâmiyet'in Çad gölünün doğu tarafında Bornu bölgesine de yayılmasını sağladı. İslâmî ilimler alanında ünlü bir kişi olan May (sultan) Dâlâ Bîrî'den (1151-1177) itibaren devletin sınırları Nil'den Nijerya'ya kadar genişledi; Hafsîler'le iyi ilişkiler kuruldu ve Tîbular'la Fizanlılar'a da boyun eğdirildi. Fakat XIV. yüzyılda çeşitli karışıklıklar çıktı ve ülke kuzeydeki Bulalar'ın işgaline uğradı. Bunun üzerine May Ömer b. İdrîs (1394-1398) taraftarlarıyla birlikte Çad gölünün batı tarafına çekilerek burada merkezi Kafa olan Bornu Devleti'ni kurdu. Ortaçağ'ın tarihçi ve coğrafyacılarından İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 1349), İbn Haldûn (ö. 1406) ve Makrîzî (ö. 1442) eserlerinde bu devletin kendi zamanlarındaki durumundan bahsetmektedirler.

Bornu

Bornu XV. yüzyılın sonuna doğru bölgenin en güçlü devleti haline geldi. May Ali (Gâzi) b. Düneme (1472-1505) kuzeyde Birni N'gazargamu şehrini kurdu ve burayı devletin merkezi yaptı. İç barışı tesis ederek sınırları genişleten Ali Düneme'nin yerine geçen oğlu İdris Katakarmâbi (1505-1526) zamanında Kânim'in de bir bölümü Bornu'ya katıldı. Bornu en parlak dönemini May İdris Elevmâ (Alûmâ, ألوما, 1571-1603) zamanında yaşadı. Komşusu Kânim'i hükmü altına alan İdris Elevmâ akıllı bir siyasetçi ve bölgede İslâm'ın ilerlemesini isteyen dindar bir kişiydi. Ülkesini siyasî, ekonomik ve askerî yönlerden güçlendirmeye çalışan Elevmâ 1576 yılında Osmanlı Padişahı III. Murad'a bir elçi göndererek bağlılığını bildirdi ve olumlu yönde gelişen münasebetler sonunda Osmanlı Devleti'nden askerî ve teknik yardım sağladı. Bu yardımla Elevmâ'nın çakmaklı tüfeklerle donatılmış bir ordu kurduğu ve özellikle bu ordu sayesinde topraklarını güneye doğru genişleterek Bulalar'ı hâkimiyeti altına almayı başardığı bilinmektedir. Bornu ile Osmanlılar'ın Trablusgarp eyaleti arasında sınırın ortak olması ilişkilerin geliştirilmesinde olumlu rol oynamıştır. Bornu hükümdarları hac ziyaretleri vesilesiyle Osmanlı topraklarından geçmekte ve Osmanlı resmî makamları ile temas kurmaktaydılar. Genel olarak Bornu sultanları komşu müslüman ülkelerin idarecileriyle ilişkilerini geliştirmeye önem vermişlerdir.

İdris Elevmâ'nın parlak dönemini iki asır devam eden bir fetret devri takip etti. XVII. yüzyılda birkaç defa meydana gelen kuraklık Bornu'yu iyice sarsarak açlık ve karışıklık içinde bıraktı. Bornu önce Tuaregler'in, sonra da Songaylar'ın saldırılarına uğradı. Seleflerine göre faal bir hükümdar olan Ali b. Ömer (1645-1684) bu saldırıların birinde başşehirde öldürüldü. XIX. yüzyılın başlarında Fülâniler Bornu'ya saldırdılar ve önce buraya bağlı olan Hevsa'yı, sonra da ayaklanan Bornu'daki Fülâniler'in yar-

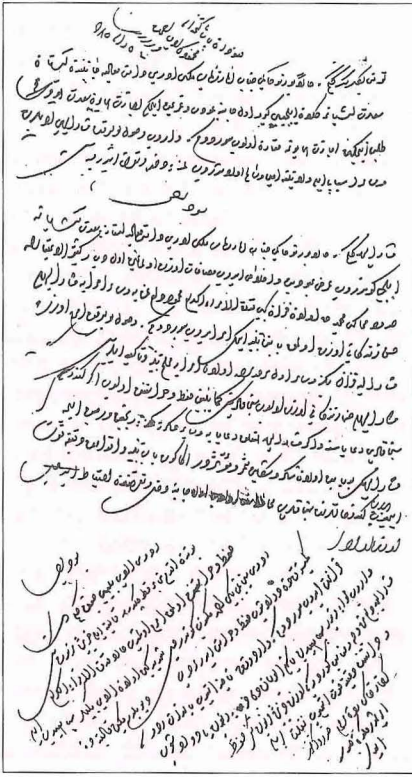
dımıyla ülkenin tamamını istilâ ettiler (1808). May Ahmed b. Ali (1793-1808) devletin merkezini Kurnava'ya nakletmek zorunda kaldı. Bu sırada adını duyan Şehu Muhammed el-Emîn el-Kânimî (Şeyh Laminû; ö. 1837) adında bir âlim Bornu'nun Fülâniler'den kurtarılmasında önemli rol oynadı. Aslen Fizanlı olan Kânimî Bornu ile Murzuk'ta eğitim görmüş, 1790'da hacca giderek orada birkaç yıl kaldıktan sonra geri dönüşünde Ngala şehrine yerleşip buradaki mahallî sultanın kızıyla evlenmişti. Fülâniler Bornu'ya saldırdıklarında Kanembular'la Şüve Arapları'ndan bir ordu kuran Kânimî onları yenilgiye uğrattı ve elde ettiği zafer büyük bir ün kazanmasına, Bornu'nun siyasî tarihinde etkili bir güç haline gelmesine yol açtı. Bu arada Ahmed b. Ali'nin yerine hükümdar olan oğlu Düneme b. Ahmed (1808-1811) Fülâniler'e karşı mücadeleye başladıysa da başarı sağlayamadı ve Birni N'gazargamu'yu geri alabilmek için Kânimî'den yardım istedi. Bunun üzerine Kânimî kendi ordusuyla hücumu geçerek eski başşehri kurtardı (1809). Bu büyük zafer onun ününü ve nüfuzunu daha da arttırarak devlet yönetimini fiilen ele geçirmesini sağladı. Bu durum May Düneme'yi rahatsız ettiğinden onu uzaklaştırmanın yollarını aramaya başladı; fakat Kânimî daha çabuk davranarak Düneme'yi tahttan indirdi ve yerine amcası Muhammed Neclerûmâ'yı (1811-1814) geçirdi. Ancak gücü giderek artan Kânimî, yeni hükümdarın da kendisini saf dışı bırakmak istediğini anlayınca bu defa da onu tahttan uzaklaştırıp daha kolay anlaşıcağına inandığı Düneme'yi yeniden başa getirdi (1814). Fakat bir süre sonra Bagirmi sultanıyla iş birliğine giden Düneme yine ondan kurtulmak için plan yapmaya başladı, ancak bu defa da başarılı olamadı ve çıkan karışıklıklarda öldürüldü (1818). Yerine kardeşi İbrâhim (1818-1846) hükümdar oldu ve Kânimî'nin devlet yönetimindeki otoritesini kabul etmek zorunda kaldı. May

İbrâhim döneminde ülkedeki kabileler üzerinde yeniden otorite sağlanmasında, altı yıl devam eden savaş sonunda Bagirmi'ye boyun eğdirilmesinde ve Fizan ve Trablusgarp'la iyi ilişkiler kurulmasında Kânimî'nin büyük rolü oldu. Kânimî öldüğünde yerini oğlu Ömer aldı ve onun rolünü devam ettirmeye çalıştı. Şehu Ömer (ö. 1881) ilk yıllarda May İbrâhim adına iktidarı kullandı ve komşularla olan iyi ilişkileri sürdürmeye özen gösterdi. Şehu Ömer'in devlet yönetimindeki nüfuzunu kabullenemeyen Seyfiye hânedanı taraftarlarının Vedaylılar'la iş birliği yaparak ona karşı harekete geçmeleri üzerine Şehu Ömer May İbrâhim'i hapsettirdi ve Veday ordusu üzerine yürüdü; fakat başarılı olamadı ve hapisteki hükümdarı idam ettirerek ülkenin batısına doğru çekildi (1846). Veday ordusu Şehu Ömer'in babası Kânimî'nin kendine yönetim merkezi olarak kurduğu fiilî başşehir Kukava'yı ele geçirip tahrip ettikten ve çeşitli yerleşim merkezlerini yağmaladıktan sonra ülke topraklarını terkettti. Aynı yıl Seyfiye hânedanı taraftarları May İbrâhim'in oğlu Ali'yi hükümdarlığa getirdilerse de yeni hükümdar Şehu Ömer'e karşı yapılan savaşta öldü ve böylece bu hânedan son bulmuş oldu. Seyfiye hânedanı taraftarlarını etkisiz hale getiren Şehu Ömer devlet yönetiminde tek kişi olarak kaldı; fakat bütün yetkileri elinde topladığı halde kendini sultan ilân etmeyerek "şehu" unvanı ile yetindi. Şehu Ömer yönetimine karşı zaman zaman ayaklanmalar olduysa da o bunlardan fazla etkilenmedi ve ölünceye kadar Bornu'yu yönetti. Yerine geçen oğulları Bû Bekr (1881-1884), İbrâhim (1884-1885) ve Hâşim (1885-1894) yine "şehu" unvanıyla hükümdarlık yaptılar. Şehu Ömer'in son zamanlarında başlayan Bornu'nun gerilemesi oğulları döneminde giderek hızlandı ve devlet mekanizması iyice sarsıldı. Halkın askerliğe ve devlet yönetimine ilgisi ve güveni kalmadı; taşradaki mahallî idareciler merkezi dinlemez hale geldiler.

XIX. yüzyıldan önce Kânimî'nin kurduğu idarede sultanın geniş yetkileri vardı ve devletin ileri gelenleriyle eşrafın üye bulundukları bir danışma meclisi (nôkena) yönetim işlerinde ona yardımcı oluyordu. Meclis üyelerinin bir kısmı hür (kambés), bir kısmı da köle kökenli (kachelas) idiler. Siyasî otorite Kukava'da oturan şehu ile kabile başkanlarının elinde bulunuyordu. İdarî bakımdan ülke şehunun doğrudan yönettiği Bilâd-i Kuka-

Bornu Sultanı İdris Elevmâ'nın ordusundan bir süvari ile (D. Denham — H. Clapperton, *Narrative of Travels...*, London 1826, s. 64) Bornulu savaşçıları gösteren temsili iki resim (Th. Krings, *Sahel*, Köln 1982, s. 87)

Bornu ile ilgili Divân-ı Hümayun hükümlerinden bir örnek
(BA, Mühimme Defteri, nr. 30, s. 188)

BİBLİYOGRAFYA:

Aziz Samih, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, 128; L. Brenner, "Muhammad al-Amin al-Kānīmī and Religion and Politics in Bornu", *Studies in West African Islamic History* (Ed. J. R. Willis), London 1979, I, 160-176; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1982, s. 66-71, 102-104; M. Hiskette, *The Development of Islam in West Africa*, London 1984, s. 59-67, 194-201; D. H. Spain, "Kanuri", *Muslim Peoples*, I, 375-380; İbrâhîm Ali Turhân, *İmbarâtüriyyetü'l-Bornu el-İslâmiyye*, Kahire 1985; J. S. Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985, s. 207-213; Mustafa Ali Besyûnî, *Bornu fi 'ahd'l-üsreti'l-Kānimiyye*, 1814-1969, Riyad 1405/1985; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münâsebetine Ait Belgeler", *TD*, sy. 23 (1969), s. 111-130, rs. VIII; B. G. Martin, "Maî İdris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78", *IJMES*, III/4 (1972), s. 470-490; D. Lange, "Progrès de l'Islam et changement politique au Kānem du XIe au XIIIe siècle: un essai d'interprétation", *JAfr.H*, XIX/4 (1978), s. 495-513; Emîn et-Tîbî, "Vü-şûlû'l-İslâm ve intişârühü fî Kānim-Bornu", *Mecelletü Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, IV, Trablus 1987, s. 180-190; a.mlf., "Kānim-Bornu bi's-Sûdânî'l-evsaf fi'l-'asri'l-vaşî: 'alâ-kât târîhiyye 'arîke bi'l-'Arabî", XXVII, Bağdad 1988, s. 115-127; G. Yver, "Bornu", *IA*, II, 718-725; a.mlf., "Kānem", a.e., VI, 155-157; a.mlf., "Kānem", *El²* (Fr.), IV, 563-565; C. E. J. Whitting, "Bornu", a.e., I, 1297-1299; Abdullahi Smith, "al-Kānemî", a.e., IV, 565.

DAVUT DURSUN

BOSCH VILÁ, Jacinto

(1922-1985)

İspanyol şarkiyatçısı.

14 Nisan 1922'de İspanya'nın kuzey-doğusundaki Gerona eyaletinin Figueras şehrinde doğdu. 1946'da Barselona Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sâmi Diller Bölümü'nden mezun olduktan sonra Zaragoza Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne asistan alındı. 1956 yılında Madrid Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde doktoraasını tamamladı ve 1959'da Granada Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İslâm tarihi kürsüsüne geçti. 1968 Hazi-ranından itibaren bu fakültenin dekan yardımcılığı, 1972-1973'te akademik faaliyetler başkanlığı, 1973-1976 arasında da Granada Üniversitesi'nin rektör yardımcılığı görevlerini üstlendi.

Hayatının yaklaşık kırk yılını İslâmî araştırmalara vakfeden ve bu sahadaki geniş bilgi birikiminden dolayı meslektaşları ile öğrencileri arasında "maestro" (üstat) lakabıyla anılan Bosch Vilá'nın il-mî kişiliği, görev yaptığı coğrafi mekân-ların da etkisiyle biri kuzeyde Aragon,

diğeri güneyde Granada dönemi olmak üzere başlıca iki merhalede gelişti. 1959 yılına kadar olan kuzeydeki çalışmalarının büyük bir bölümünü, ağırlığını İslâmî devire verecek şekilde, Endülüs İslâm kaynaklarında es-Sağrû'l-a'lâ (yukarı serhad) adıyla geçen Aragon bölgesinin si-yasî ve sosyokültürel tarihine ayırdı. Bu şekilde daha önce yalnız Codera tara-fından kısmen çalışılmış olan bu bölge-nin tarihi, Bosch Vilá'nın sayıları otuza varan kitap, makale ve belge şeklindeki neşriyatıyla gün ışığına çıkmış oldu. Ay-nıca bu sıralarda Murâbitlar ve Aragon'un güneyindeki Şentemeriyetü's-şark'ın (Şentemeriyetü İbn Reẓîn = Albarracín) İslâmî dönemi hakkında da iki monogra-fi kaleme aldı. Bosch Vilá, 1959'dan 1985 yılına kadar devam eden Gırnata döneminde ise çalışmalarını daha farklı ko-nularda yoğunlaştırdı. Bu konular sıra-sıyla şunlardır: 1. Kuzey Afrikalı müslü-manların Endülüs tarihindeki yerleri, bu çerçevede siyasî ve sosyokültürel hayat-ları; 2. Mülükü't-tavâif dönemi, bu dö-nemde Endülüs'ün Kurtuba (Cordoba), İşbiliye (Sevilla), Meriye (Almeria), Gırna-ta (Granada) gibi şehirlerinde hayat; 3. İslâm hukuku, müesseseleri ve tarihi. Bu dönemdeki ferdî çalışmalarının yanında *Cuadernos de Historia del Islam* ve *Andalucía Islámica, textos y estudios* adlarında iki derginin çıkarılmasına da öncülük etti.

Bosch Vilá, üretken ve titiz araştı-rmacı kişiliği sayesinde birçok ilmî kuru-luşa üye oldu. Estudios Califales de Cór-doba, Instituto Hispano-Arabe de Cul-tura, Middle East Studies Association of North America (International Association for Arabic and Islamic Studies) ve UNESCO üyesi olduğu kuruluşların bir kısmıdır. Ayrıca bazı araştırmalarıyla 1951'de Fran-cisco Codera, 1953'te Franko, 1956'da Bernardo Zapater Marconell ödülleri-ni kazandı; 1985'te de Fundación para la Cultura de Sevilla adlı kuruluş, *La Se-villa Islámica (711-1248)* adlı eserinden ötürü kendisini ödüllendirdi.

Eserleri. Bosch Vilá'nın kitap, makale, tebliğ ve ansiklopedi maddesi olarak yet-miş aşkın yayını bulunmaktadır. Başlı-ca eserleri şunlardır: 1. *El Oriente ára-be en el de sarrollo de la cultura de la Marca Superior*. Aragon bölgesinin İslâmî dönem siyasî, sosyal ve kültürel tarihini ihtiva eden bu eser 1954'te Mad-rid'de yayımlanmıştır. 2. *Los Almorá-vides*. Bu eserinde Murâbitlar hakkın-da bilgi vermektedir (Tetuán 1956). 3. *Al-*